

OLAMNING LISONIY TASVIRIDA IKKILAMCHI INTERPRETATSIYA

Yuldashev Akmal Gulamjanovich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

PhD, dotsent

E-mail: akmal1909@mail.ru

Jahon tilshunosligida soʻz yasalishi muammosi turli tillar misolida chuqur oʻrganilgan. Biroq taʼkidlash joizki, koʻchma maʼnoli til birliklarining olam lisoniy tasvirini aks ettirishdagi oʻrni muammosi yetarli darajada tadqiq etilmagan.

B.Uorf “olamni idrok etish usuli subʼektlarning qanday tillarda fikrlashiga bogʻliqdir” [9, 174] deb taʼkidlagan edi. V.A.Maslovaning fikricha, olamning lisoniy tasviri – millatning umummadaniy boyligi, u aniq tuzilmaga ega boʻlib koʻpqirrali hisoblanadi. Aynan olamning lisoniy tasviri insonning ichki va tashqi dunyosini aks ettiradi [8, 79]. Abdulla Avloniyning soʻzlari bilan aytganda, “Har bir millatning dunyoda borligʻini koʻrsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotdur. Milliy tilni yoʻqatmak millatning ruhini yoʻqotmakdir” [1, 60]. Albatta, olamning lisoniy tasviri tillar qiyosida yorqin namoyon boʻladi.

“Olamning lisoniy tasviri” terminining asoschisi L.Vaysgerber “har bir tilda til sohibining olamga nisbatan nuqtai nazari ifodalanadi” [5, 111-112] deb taʼkidlagan edi. L.Vaysgerber izidan M.M.Makovskiy ushbu masalaga quyidagicha fikr bildiradi, shaxs olamning oʻzi bilan emas, uning ifodalanishi, kognitiv tasvirlari va modellari bilan munosabatda boʻlishini taʼkidlab, olamning lisoniy tasviri olamni koʻrayotgan xalq prizmasi, madaniyati va tili orqali namoyon boʻladi [7, 16]. G.V.Kolshanskiy fikriga koʻra “Doimo rivojlanib turuvchi, olam haqidagi bilimlar va tasavvurlarning birinchi navbatda aniq tabiiy tilda ifodalanuvchi tizimi olamning lisoniy tasviri hisoblanadi” [6, 47]. Darhaqiqat, har bir madaniyatga tabiatni koʻrish va oʻrganish borasida mutlaqo individual yondashuv xos yoki har bir madaniyatning oʻziga xos tabiati borki, unga hech bir boshqa insonlar ega emas. Shuningdek, har bir madaniyat, har bir alohida inson oʻziga xos va betakror tarixga ega.

Olam lisoniy tasviri shakllanishida tilning lugʻat boyligi, shu jumladan, maʼnosi koʻchimga uchragan til birliklarining alohida oʻrin tutishi eʼtirof etib boʻlingan haqiqatdir. Obyektiv olamni nomlashda inson ularning maʼno koʻlami, tuzilishini eʼtiborga olgan holda yondashadi. Tilda yangi soʻzlar u yoki bu xalqning madaniy, tarixiy tajribasi aks etgan voqelikni obrazli qabul qilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin. Nomlashda voqelikning oʻziga xos jihatlarini tanlash tasodifiy jarayon emas. Nomlash jarayoniga ushbu voqelikni maʼlum xalq tomonidan his etilishi jiddiy taʼsir koʻrsatadi. Milliy oʻziga xoslik til birliklarining metaforiklashuvi jarayonida namoyon boʻladi. Mazkur holatlarni koʻchma maʼnoli soʻzlar misolida tahlil qilish qayta idrok etilgan olamning lisoniy tasvirini ifodalash imkonini beradi.

Har bir koʻchma maʼnoli soʻzlar inson faoliyatining nutqiy fikrlash, anglash va atash jarayonini aks ettiradi, shuning uchun bunday leksik birliklarning tadqiqi bizni oʻrab turgan borliq qanday qilib qismlarga ajralishi va nomlanishi, odatda, bunday alohidalanish qanday tamoyillar asosida roʻy berishi borasida hukm chiqarish imkonini beradi. Koʻchma maʼnoli soʻzlarni oʻrganish inson tomonidan predmetning

qaysi belgisi unga xos va yaqqollik sifatida qabul qilinishini belgilash imkonini beradi. Soʻz yasallishining aniq modelini oʻrganish uni nomlash mohiyatini tahlil qilishga yordam beradi, chunki har bir andoza bizni oʻrab turgan borliqdagi mavjud munosabatlarning barchaga maʼlum turlarini umumlashtiradi.

Olam tasvirida predmetlar, holatlar, jarayon va xususiyatlarlarning barchasi ham nomlanmagan boʻlsa-da, alohida soʻz bilan atalganlarining hammasi u yoki bu sabab bilan inson diqqat-eʼtiborini jalb etgan. Demak, nomlashda voqelikning ayrim jihatlarigina tanlab olinadi. Albatta olamning lisoniy tasvirini oʻrganishda interpretatsiyaning oʻrni muhim sanaladi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan interpretatsiya birlamchi va ikkilamchi interpretatsiyaga boʻlinadi. Birlamchi interpretatsiya – bu insonning olamni idrok etishda faol, maqsadli ishtiroki, u bilan muloqot qilish tajribasini sxemalashtiradi. Bu til yordamida bilim birliklarini konseptlarga ajratishni va ularni umumiy lisoniy belgi bilan kategoriyalarga birlashtirishni nazarda tutgan holda uning obyekt va hodisalarini birlamchi konseptuallashtirish va birlamchi kategoriyalashtirish jarayonlarining interpretatsion tabiatida namoyon boʻladi. Olamni birlamchi interpretatsiya qilishning natijasi – bu tilning bevosita ishtiroki bilan amalga oshiriladigan tabiiy kategoriyalash tizimlari boʻlib, ular leksik sinflar va kategoriyalar tizimi shaklida amalga oshiriladi.

Ikkilamchi interpretatsiya natijasi, avval interpretatsiya qilingan obyektlar yoki ularning individual xususiyatlarini subyektiv tushuntirishni ochib beradi [4, 21] ikkilamchi konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish bilan bogʻliq boʻlgan olam haqidagi yangi bilimlar hisoblanadi [2, 29]. Ikkilamchi interpretatsiyaning obyekti – olam, obyekt va hodisalar kategoriyalari haqidagi mavjud va allaqachon tilda ifodalangan jamoaviy bilimdir. Uning natijasi – bu olamdagi obyektlar va hodisalar, shu jumladan, ikkilamchi konseptuallashtirish va ikkilamchi kategoriyalashtirishga ajratish jarayonlari bilan bogʻliq boʻlgan yangi bilimdir [3, 8-9]. Ikkilamchi interpretatsiya individual xususiyatga ega boʻlib, maʼlum bir kishining individual konseptual tizimidagi jamoaviy bilim va jamoaviy kognitiv sxemalarning interpretatsiyasi sifatida namoyon boʻladi. Tildagi maʼnosi koʻchimga uchragan til birliklari aynan ikkilamchi interpretatsiya hosilasi sanaladi. Quyida ingliz tilida *head* komponentli maʼnosi koʻchimga uchragan qoʻshma soʻzlar tahlilga tortiladi.

Airhead – “a stupid person” [OALD 2010: 33] (*air* – havo, *head* – kalla) ingliz tilida mazkur leksema badiiy uslubda qoʻllaniladi, oʻzbek tilida esa u anglatgan maʼno *esi yoʻq odam* soʻz birikmasi orqali ifoda etiladi. *Big-headed* – “a person who is too proud and considers himself/herself so clever” [OALD 2010: 135] (*big* – katta, *head* – kalla, *ed* – suffiks) ushbu yasama qoʻshma soʻzi oʻzbek tilida *takabbur*, *dimogʻdor* sodda va yasama soʻzlari bilan beriladi. *Blockhead* qoʻshma soʻzi “a very stupid person” [OALD 2010: 150] (*block* – toʻnka, *chigʻir*, *head* – kalla) oʻzbek tilida uning maʼnosi *ahmoq* soʻzi orqali beriladi. *Bonehead* qoʻshma soʻzi “a stupid person” [OALD 2010: 161] (*bone* – suyak, *head* – kalla), oʻzbek tilida bu soʻz *oʻjar*, *qaysar* soʻzlariga toʻgʻri keladi. *Deadhead* (*dead* – oʻlik, *head* – kalla) qoʻshma soʻzii quyidagi maʼnolarni ifoda etadi: “1) stupid person; 2) someone who uses a free ticket to go to an event or to travel, to remove dead flowers from a plant” [OALD 2010: 387] qoʻshma soʻzning birinchi maʼnosi oʻzbek tilida *zehni past* soʻz birikmasi orqali; keyingi maʼnosi *imtiyozli*, *imtiyozi bor* birliklari orqali beriladi. *Egghead* qoʻshma

soʻzi “a person who is very intelligent and is only interested in studying” maʼnosini anglatadi [OALD 2010: 488] (*egg – tuxum, head – kalla*). Bu qoʻshma soʻz oʻzbek tilida *aqlli* sodda soʻzi bilan ifoda etiladi. *Fathead* qoʻshma soʻzi esa “stupid person” (*fat – semiz, head – kalla*) maʼnosiga ega. Bu qoʻshma soʻz ifoda etgan maʼno oʻzbek tilida *nodon* sodda soʻzi orqali beriladi. *Loggerhead* qoʻshma soʻzi “in strong disagreement” maʼnosiga ega [OALD 2010: 907] (*log – toʻnka, er – suffiks, head – kalla*). Bu soʻz oʻzbek tilida *ahmoq, galvars* muqobiliga ega. *Talkinghead* qoʻshma soʻzi “a person on television who talks straight to the camera” [OALD 2010:1580] (*talking – soʻzlash, head – kalla*), oʻzbek tilida *diktor, suhandon* sodda soʻzlari bilan ifoda etish mumkin. *Hardheaded* qoʻshma soʻzi “practical and realistic; not sentimental” maʼnosini anglatadi [OALD 2010: 708] (*hard – qattiq, head – kalla, ed – suffiks*). Ushbu qoʻshma soʻz maʼnosini oʻzbek tilida *ishbilarmon* qoʻshma soʻzi yoki *tajribali odam* soʻz birikmasi orqali ifoda etish mumkin. *Hothead* qoʻshma soʻzi “a person who is impetuous or easily becomes angry and violent” [OALD 2010: 754] (*hot – issiq, head – kalla*). *Hothead* qoʻshma soʻzi oʻzbek tilida *qiziqqon, jizzaki* soʻzlari orqali ifoda etiladi. *Headhunter* qoʻshma soʻzi “a person who tries to persuade someone to leave their job and take another job which has better pay and more status” [OALD 2010: 717] (*head – kalla, hunt – ovlamoq, er – suffiks*), ushbu yasama qoʻshma soʻzning maʼnosini oʻzbek tilida *tarjibali xodimlarni izlovchi* soʻz birikmasi orqali ifoda etish mumkin.

Keltirilgan misollardan maʼlum boʻladiki, ingliz va oʻzbek tillaridagi qoʻshma soʻzlar allomorf hisoblanadi. Chunki asosiy hollarda bir tildagi qoʻshma soʻzning maʼnosi ikkinchi tilda sodda soʻz, yasama soʻz yoki soʻz birikmasi orqali ifoda etiladi.

Shuningdek ikkilamchi interpretatsiya asosan modifikatsiyalashgan kategoriyalar tizimida va turli darajadagi lisoniy birliklar va kategoriyalarning funksional oʻzgarishi, jumladan koʻchma maʼnoli soʻzlar shular jumlasiga kiradi. Birlamchi interpretatsiyaning ikkilamchi interpretatsiyadan farqi shundaki, ularning interpretatsiya qilish obyekti, vositalari va maqsadlari interpretatsiyaning har ikki turida bir biridan farq qiladi. Ikklamchi interpretatsiya hosilasi sifatida maʼnosi koʻchimga uchragan til birliklari olamning lisoniy tasvirini aks ettiradi.

Адабиётлар:

1. Авлони́й А. Танланган асарлар. 2-жилд. Ҳифзи лисон. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 304 б.

2. Бабина Л.В., Дементьева А.Г. Метонимические и метафтонимические модели вторичной интерпретации (на примере фитонимов английского и русского языков) // IV International Forum on Cognitive Modeling, 11-18 September 2016, Lloret de Mar, Spain: Proceedings. Ростов н/Д: Фонд науки и образования, 2016. С. 28-36.

3. Болдырев Н.Н. Антропоцентрическая сущность языка в его функциях, единицах и категориях // Вопросы когнитивной лингвистики. 2015. № 1. С. 5-12.

4. Болдырев Н.Н. Интерпретация мира и знаний о мире в языке. // Когнитивные исследования языка. Вып. XIX. С. 20-28.

5. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа / пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А.Радченко. Изд. 2-е. Испр. и доп. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
6. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. – Москва: Наука, 1990. – 103 с.
7. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образы мира и миры образов. – Москва: Владос, 1996. – 416 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
9. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. Перевод с английского Л.П. Патан и Е.С. Турковой // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 1 – Москва, Издательство иностранной литературы, 1960. – 464 с.
10. Oxford Advanced Learner`s Dictionary. Eighth edition. – Uk / India. Oxford University Press, 2010. – 1796 p.